

Swietłana Niżnikowa, Ludmiła Posochowa
(Charkowski Uniwersytet Narodowy)

**System zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi
Imperium Rosyjskiego (XVIII - początek XX wieku):
etapy zmian i transformacji**

Management system of the spiritual educational institutions of the Russian Empire (XVIII - early XX centuries): stages of change and transformation

Keywords: Russian Empire, The Holy Synod, spiritual education, management system.

Annotation: The article deals with the research of the process of creating a system of management of spiritual educational institutions in the Russian Empire in the XVIII-th - early XX-th centuries. Transformations in the created management system were defined. The conclusion was made that the system of management of spiritual educational institutions has passed several stages of development, which differed in their characteristics.

Система управления духовными учебными заведениями Российской империи (XVIII - начало XX в.): этапы изменений и трансформаций

Ключевые слова: Российская империя, Imperium Rosyjskie, Святейший синод, духовное образование, система управления.

Аннотация: Статья посвящена исследованию процесса создания системы управления духовными учебными заведениями в Российской империи в XVIII – начале XX вв. Были выявлены трансформации созданной системы управления. Сделан вывод о том, система управления духовными учебными заведениями прошла несколько этапов развития, которые отличались своими характеристиками.

Rozgałęziona sieć placówek oświatowych, istniejących w Imperium Rosyjskim od XVIII do początku XX wieku, składała się z instytucji różnych rodzajów. Dlatego też studiowanie historii szkolnictwa duchownego jest ważne nie tylko dla zrozumienia procesów kulturowych i edukacyjnych, ale może także dostarczyć materiału do badań nad kształtowaniem się biurokratycznego aparatu zarządzania w Imperium Rosyjskim. Na każdym z etapów dziejów sieci duchownych instytucji edukacyjnych system zarządzania nimi działał w inny sposób, dostosowując się do istniejących zasad i przepisów oraz do wyzwań danego czasu.

Celem tego artykułu jest przestudiowanie transformacji systemu zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi Imperium Rosyjskiego. Wyniki badań specyfiki zarządzania oświatą duchowną pozwalają wyróżnić niektóre aspekty funkcjonowania aparatu państwowego Imperium Rosyjskiego od XVIII do początku XX wieku, jako holistycznego hierarchicznego systemu organów i instytucji państwowych. Zadania badawcze zakładały przede wszystkim przeprowadzenie analizy historycznej i prawnej szeregu ustaw i cyrkularzy.

Historii edukacji duchownej w Imperium Rosyjskim poświęcono nie jedną setkę prac. Na chwilę obecną dość dobrze opisane i przeanalizowane są procesy tworzenia różnych instytucji edukacyjnych i poszczególne aspekty procesu edukacyjnego. Historycy zaczęli studiować działalność organów zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi i niektóre reformy w tej sferze¹. Jednak zasady funkcjonowania samego systemu zarządzania i mechanizmy działania aparatu biurokratycznego dopiero zaczynają zwracać uwagę uczonych².

W badaniach historii powstania cerkiewnej biurokracji w Imperium Rosyjskim XVIII wieku podkreśla się, że kluczową rolę w tym procesie odegrały reformy Piotra I i utworzenie Świątobliwego Synodu Rządzącego. Z pojawieniem się Synodu łączy się radykalne zmiany pozycji Cerkwi, która staje się częścią aparatu państwowego, co wiąże się nierozzerwalnie z biurokratyzacją³. „Duchowny Regulamin” położył fundamenty dla utworzenia scentralizowanego systemu duchownej edukacji w Imperium. Niższy poziom reprezentowany był przez szkoły archierejskie, a najwyższy – przez akademie⁴. „Regulamin” stał się ważnym krokiem w historii rozwoju oświaty w Imperium Rosyjskim, ponieważ po jego przyjęciu proces utworzenia szkół archierejskich przebiegł szybciej⁵. Próba ustanowienia centralnego organu, zarządzającego duchownymi instytucjami edukacyjnymi Imperium, została dokonana 21 lipca 1721 r., kiedy Synod zatwierdził utworzenie „Biura Typograficznego” pod kierownictwem Gawriiła

¹ Н. Ю. Сухова, *История управления духовно-учебными заведениями в России. 1807-1867 гг.*, „Богословский сборник” 2003, № 13, s. 236; Е. В. Дворецкий, К. В. Козлов, *Епархиальные училищные советы в системе управления церковными школами в России в конце XIX – начале XX вв.*, „Вестник Брянского государственного университета” <https://cyberleninka.ru/article/n/eparhialnye-uchilischnye-sovety-v-sisteme-upravleniya-tserkovnymi-shkolami-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vv>, dostęp: 15.07.17.; В. Н. Федорук, *Реформа духовно-учебных заведений при обер-прокуроре Н. А. Протасове*, „Среднерусский вестник общественных наук” 2010, № 2, s. 180–181.

² Л. Посохова, *Православные коллегии и церковная бюрократия в Российской империи (XVIII – начало XIX в.)*, [w:] *Дzieje biurokracji*, tom V (2013), red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, s. 239–251.

³ П. В. Тихомиров, *Каноническое достоинство реформы Петра Великого по церковному управлению*, „Богословский вестник”, 1904, Т. 1, № 1, s. 75–106; И. К. Смолич, *История Русской Церкви. 1700-1917 гг.*, Москва 1997 <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439980/>, dostęp: 20.07.17; В. Г. Игнатов, *История государственного управления в России*, RostównadDonem 2010. http://society.polbu.ru/ignatov_gosupr/ch38_i.html, dostęp: 10.08.17.

⁴ *Духовный регламент*, Sankt Petersburg 1721 <http://www.krotov.info/acts/18/1/1721regl.html>, dostęp: 22.07.17.

⁵ П. В. Верховский, *Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. К вопросу об отношении церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права*. Т. 1., Rostów and Donem 1916, s. 406.

(Bużyńskiego)⁶. Chociaż instytucja ta nie istniała długo, to było to wydarzenie ważne. Fiasko działalności „Biura” można wytłumaczyć faktem, że w aktach normatywnych nie zostały określone szczegóły realizacji przez ten organ działań zarządczych, nie utworzono też podstawy materialnej. Brak niezbędnych elementów systemu zarządzania uniemożliwiał owocną interakcję tego podmiotu z przedmiotem zarządzania (szkołami archirejskimi i akademiami). Dlatego w tym czasie system zarządzania, mimo pewnych działań zmierzających do jego reorganizacji, pozostał zdecentralizowany. Szkoły duchowne, jak poprzednio, pozostawały pod kontrolą lokalnych władz eparchialnych, co było dość tradycyjnym rozwiązaniem dla edukacji duchownej XVII-XVIII wieków. Podporządkowanie miejscowym archierejom oznaczało, że metody wychowania, treści nauczania, skład nauczycieli i uczniów całkowicie zależały od poglądów, inicjatywy i możliwości tych arcybiskupów. Obowiązki urzędników (rektora, prefekta itp.) tych instytucji oświatowych w ciągu wieku nie zostały sformalizowane przez instrukcje synodalne⁷.

W następnych dekadach XVIII wieku podjęto kilka prób utworzenia przejrzystego systemu zarządzania szkołami duchownymi. Jednak kontrola synodalna ograniczała się jak wcześniej do zbierania ogólnych danych o stanie szkół, liczbie uczniów i nauczycieli. Lokalne władze eparchialne wysyłały te sprawozdania do Synodu⁸. Dokumentacja aktowa pozwala wnioskować, że w Imperium Rosyjskim przez cały wiek XVIII, aż do reformy 1808 r., procesy centralizacji i biurokratyzacji w sferze edukacji duchownej nie nabrały pełnego tempa. W związku z tym nadal istniały warunki do istnienia i rozwoju pewnych zaszczości regionalnych (instytucji i tradycji zarządzania)⁹.

Nowy okres w historii edukacji duchownej wiąże się z serią reform, które rozpoczęły się w wieku XIX. Ukaz z 25 czerwca 1808 r.¹⁰ i szereg innych aktów wprowadziły zmiany struktury i procesu edukacyjnego szkół duchownych, a także hierarchii ich finansowania, tworzenia kapitału na utrzymanie duchowieństwa itp. Przekształcenia te stały się logiczną kontynuacją wcześniejszych poszukiwań i propozycji, a w praktyce oznaczały realizację planów reform, które wielokrotnie były proponowane jeszcze w 2 połowie XVIII wieku. Nowe statuty dokładnie reglamentowały wszystkie aspekty działalności akademii, seminariów i szkół. Przy Synodzie powstała Komisja Szkół Duchownych, którą postawiono na czele systemu zarządzania edukacją duchowną. Komisja została utworzona jako niezależny organ zarządzania wszystkimi duchownymi instytucjami edukacyjnymi¹¹. Oznaczało to skasowanie szerokich praw i obowiązków archierejów w sferze zarządzania oświatą w eparchii. Komisja pracowała

⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия., Санкт Петербург 1879. Т. I (1721). № 153 (132).

⁷ Л. Посохова, Православные коллегии и церковная бюрократия в Российской империи (XVIII – начало XIX в.), [w:] *Дzieje biurokracji*, tom V (2013), red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, s. 246.

⁸ Н. Ю. Сухова, История управления духовно-учебными заведениями в России. 1807-1867 гг., „Богословский сборник”, 2003, № 13., s. 209–210.

⁹ Л. Посохова, Православные коллегии и церковная бюрократия в Российской империи (XVIII – начало XIX в.), [w:] *Дzieje biurokracji*, tom V (2013), red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, s. 249.

¹⁰ ПСЗРИ, т. 30, Санкт Петербург 1808, № 23122, s. 368–395.

¹¹ ПСЗРИ, т. 30, Санкт Петербург 1839, 23207, s. 508–511.

na zasadzie kolegialnej i składała się z archirejów i wyższych urzędników, pod przewodnictwem pierwszego członka Synodu. Chociaż wszyscy urzędnicy Komisji Szkół Duchownych mieli doświadczenie w sprawach edukacyjnych¹², oprócz pracy w tym organie państwowym, zajmowali jeszcze kilka wyższych stanowisk. Praca w Komisji nie była jedynym zajęciem poszczególnych członków, można więc powiedzieć, że wykonywali ją nieregularnie.

Zgodnie z wymogami szeregu aktów ustawodawczych składających się na reform 1808 r. terytorium Imperium Rosyjskiego było podzielone na okręgi oświatowe, kierowane przez akademie. Do akademii duchownych kijowskiej i moskiewskiej, które działały w owym czasie, dodano akademie w Sankt Petersburgu (od r. 1809) i Kazaniu (od r. 1842). Prawo przewidywało cztery poziomy instytucji cerkiewno-oświatowych: szkoły parafialne, szkoły powiatowe, seminaria i akademie. Akademie zostały umieszczone na czele okręgów oświaty duchownej i miały nadzorować wszystkie szkoły eparchii, które należały do okręgu. Według autorów, reforma zapewniała łączność między duchownymi instytucjami edukacyjnymi różnych szczebli – od podstawowych do wyższych. Zwróćmy uwagę na podobieństwo szeregu parametrów tej reformy do reformy uniwersyteckiej: między innymi, uniwersytety również zostały postawione na czele okręgów edukacyjnych.

Co roku kierownictwo wszystkich duchownych instytucji edukacyjnych danej okolicy wysyłało do „swoich” akademii sprawozdania z działalności. Jednocześnie przełożeni akademii periodycznie posyłali rewizorów z grona profesorów, celem przeprowadzenia inspekcji seminariów. Przy tym teraz archirej jedynie przewodniczył zgromadzeniu i zarządowi akademii więc jego władza znacznie się zmniejszyła w porównaniu z poprzednim okresem. To oczywiście wywoływało niezadowolenie większości archirejów¹³. Statuty pozbawiły archirejów prawa do bezpośredniej ingerencji w sprawy administracji szkolnej, pozwalając im jedynie na wysuwanie propozycji do rozpatrzenia przez organy zarządzające seminariami i akademiami. Biskupi odtąd jedynie sprawowali ogólny nadzór nad działalnością akademii i reprezentowali interesy duchownych instytucji edukacyjnych przed Synodem i władzą najwyższą.

Tak więc, przeprowadzone na początku XIX wieku transformacje sprzyjały budowie scentralizowanego systemu zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi, na czele którego stała Komisja Szkół Duchownych. Stopniowo zmniejsza się rola lokalnych archirejów w zarządzaniu szkołami duchownymi. Nowe warunki oznaczały eliminację lokalnych tradycji edukacyjnych. Badając reformę z roku 1808, O. A. Wyszlenkowa doszła do wniosku, że jej istotą była adaptacja przez rząd protestanckiego modelu organizacji edukacji duchownej i ogólnie wysoko oceniła założenia reformy¹⁴.

W latach 30-ch XIX w. rozpoczął się nowy okres w dziejach zarządzania instytucjami duchownymi. W związku ze zmianą kursu polityki wobec Cerkwii, która miał

---

¹² В. Н. Федорук, *Реформа духовно-учебных заведений при обер-прокуроре Н. А. Протасове*, „Среднерусский вестник общественных наук” 2010, № 2, s. 178.

¹³ И. А. Чистович, *Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине XIX в. Комиссия духовных училищ*, Sankt Petersburg 1894, s. 259–260.

¹⁴ Е. А. Вишленкова, *Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века*, Saratow 2002, s. 336.

na celu wzmocnienie dyscypliny cerkiewnej, oberprokurator Świątobliwego Synodu M.O. Protasow wszczął sprawę zmiany statutów szkół duchownych z roku 1814. Planował wzmocnić biurokratyczny tryb zarządzania szkołami duchownymi i kardynalnie zmienić programy nauczania. Komisja Szkół Duchownych 1 marca 1839 r. została zlikwidowana, a wszystkie jej funkcje zostały przekazane do departamentu edukacji duchownej. Odtąd sprawy edukacji duchownej zostały podzielone na dwa rodzaje. Najważniejsze kwestie rozpatrywał bezpośrednio Synod. W takim wypadku materiał do rozpatrzenia spraw przygotowywał Departament edukacji duchownej. Wszystkie inne sprawy rozpatrywał oberprokurator lub samodzielnie Departament edukacji duchownej.

Departament edukacji duchownej był bezpośrednio podporządkowany oberprokuratorowi Synodu. Nowo utworzony organ, kierowany przez dyrektora, składał się z dwóch działów (d.s. akademii i gospodarczych), sekretariatu, księgowości i archiwum. Najważniejsze kwestie rozważono podczas wspólnych posiedzeń dyrektora i kierowników obu działów; w razie potrzeby na obrady zapraszano rektorów akademii i seminariów z Sankt Petersburga¹⁵. W przeciwieństwie do poprzedniej Komisji, która była organem kolegialnym, Departament w rzeczywistości był urzędem-kancelarią. Gwałtowny wzrost biurokratyzacji systemu zarządzania edukacją duchowną od razu doprowadził do oczywistych negatywnych konsekwencji. Odtąd Departament składał się wyłącznie z urzędników, którzy często nie rozumieli specyfiki problemów oświaty duchownej i nie byli w stanie podejmować samodzielnych decyzji¹⁶. W związku z tym N.Y. Suchova podkreśla, że Departament edukacji duchownej realizował wszystkie pomysły oberprokuratora i był jego „posłusznym narzędziem”¹⁷.

Tak więc, w wyniku reformy systemu zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi z lat 30-tych XIX wieku wzrosła rola głównego oberprokuratora Synodu. Odtąd wiele kwestii, związanych z wewnętrznym układem szkół duchownych, oberprokurator rozstrzygał sam. Struktura uformowanego systemu zarządzania nosiła wszystkie cechy centralizacji, ponieważ główne procesy zarządzania koncentrowały się w jednym organie zarządzającym, który przetwarzał wszystkie informacje nadchodzące od wszystkich zarządzanych podmiotów, czyli szkół duchownych. Scentralizowany system wzmacniał autorytarne tendencje kierownictwa edukacji duchownej, ograniczając inicjatywę nauczycieli i administracji lokalnej, ignorując specyfikę regionalną. Utworzony system zarządzania według panujących charakterystyk był prosty w tym sensie, że wszystkie instytucje edukacyjne były podporządkowane bezpośrednio Departamentowi edukacji duchownej.

W roku 1867, podczas kolejnego etapu reform Synod przekształcił Departament edukacji duchownej w Komitet edukacyjny, który znów stał się organem kolegialnym. Komitet składał się z prezydenta (obowiązkowo dygnitarza duchownego) i dziewięciu członków (duchownych i świeckich). Sześciu z nich stale pracowało w Komitecie,

¹⁵ ПСЗРИ, т. 14, Санкт Петербург 1839, № 12070, с. 182.

¹⁶ Филарет (Дроздов), *Собрание мнений и отзывов по учебным и церковно-государственным вопросам*, Санкт Петербург 1885–1888, с. 574.

¹⁷ Н. Ю. Сухова, *История управления духовно-учебными заведениями в России. 1807–1867 гг.*, „Богословский сборник” 2003, № 13, с. 227.

a trzech przeprowadzało rewizje duchownych instytucji edukacyjnych. W Komitecie przewidziano etat pracownika biurowego. Decyzje Komitetu nie miały samodzielnej siły prawnej. Wszystkie swoje propozycje i wnioski organ ten przedkładał, za pośrednictwem oberprokuratora, Synodowi do zatwierdzenia. Jedną z istotnych różnic między Komitetem edukacyjnym a Departamentem edukacji duchownej było to, że działalność Komitetu ograniczała się wyłącznie do sfery pedagogicznej i edukacyjnej¹⁸. Kwestie administracyjne i organizacyjne rozstrzygał oberprokurator Synodu, a odpowiednie działy Synodu zajmowały się rozwiązywaniem problemów gospodarczych.

Wprowadzenie nowych statutów (seminariów i akademii) w latach 1867 i 1869 wiązało się ze znacznymi zmianami w zakresie zarządzania edukacją duchowną. Anulowano podział terytorialny na okręgi oświaty duchownej. Statut z 1869 roku znacznie rozszerzył funkcje samorządów akademii, przy zachowaniu ich podporządkowania Synodowi i patronatu ze strony archierejów eparchialnych. Archiereje mieli nadzorować proces edukacyjny, przewodniczyć naukowym posiedzeniom rady akademickiej i egzaminom. Na czele Akademii stała rada, której kompetencje obejmowały ogólne kwestie zarządzania instytucją, przede wszystkim procesem edukacyjnym. Zarząd akademii rozpatrywał i podejmował decyzje w sprawach gospodarczych¹⁹. Statut seminariów i szkół duchownych z 1867 r. przewidywał utworzenie takich zarządów, które w rzeczywistości miały być organami zarządzającymi instytucji edukacyjnych. Zarządy te miały charakter pedagogiczny i administracyjny: pierwsze zajmowały się kwestiami edukacyjnymi i wychowawczymi, a drugie - gospodarczymi i finansowymi. Zarządy składały się z przedstawicieli ciała pedagogicznego i miejscowego duchowieństwa eparchialnego. Seminaria duchowne z podporządkowania akademiom przeszły pod kierownictwo lokalnych archierejów²⁰. Nowe statuty utrwaliły system wyboru mentorów i udziału duchowieństwa eparchialnego w rozwiązywaniu niektórych spraw wewnętrznych tych instytucji edukacyjnych.

W latach 50-ch i 60-ch do systemu edukacji duchownej dodano także szkoły duchowne dla kobiet. Podnoszenie problemów kobiet i stopniowa zmiana pozycji kobiet przyczyniły się do zatwierdzenia w 1868 r. nowego statutu eparchialnych szkół dla kobiet. Zgodnie z tym dokumentem takie szkoły eparchialne zostały podporządkowane Synodowi i archierejowi eparchialnemu. Zarządzaniem wewnętrznym w tych instytucjach edukacyjnych również zajmowała się rada szkoły²¹. W zarządzaniu szkołami eparchialnymi dla kobiet, jak również męskimi seminariami, dużą rolę odgrywały kongresy duchowieństwa eparchialnego. Rozwazały one różne kwestie - od finansowania instytucji edukacyjnych, zatwierdzania pensji dla wykładowców, mianowania dyrektora szkoły, aż po omawianie potrzeby nauczania muzyki i „nowych” języków. Chociaż wszystkie decyzje kongresów nabierały ostatecznej mocy dopiero po zatwierdzeniu przez archiereja eparchialnego, trzeba przyznać, że zakres kompetencji kongresów był dość szeroki²². Pojawienie się tego organu zarządzającego może być postrze-

¹⁸ ПСЗРИ, т. 42, Санкт Петербург 1867, № 44570, с. 496–498.

¹⁹ ПСЗРИ, т. 44, Санкт Петербург 1869, № 47154, с. 545–556.

²⁰ ПСЗРИ, т. 42, Санкт Петербург 1867, № 44571, № 44572, с. 498–519.

²¹ ПСЗРИ, т. 43, Санкт Петербург 1868, № 46271, с. 254–256.

²² А. Кузнецов, *Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава*

gane jako zdecydowany krok w kierunku kształtowania elementów społeczeństwa obywatelskiego w Imperium Rosyjskim.

Tak więc w wyniku reform w latach sześćdziesiątych XIX wieku system zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi stał się znacznie bardziej skomplikowany. Nastąpiło przejście od prostego do złożonego hierarchicznego systemu zarządzania, w którym funkcje zarządzania zostały rozdzielone pomiędzy kilka podległych organów, z jednoczesnym przestrzeganiem zasady centralizacji. W takim systemie organy zarządzające wyższego szczebla wywierają wpływ na obiekt zarządzania nie bezpośrednio, ale poprzez elementy zarządzające niższego poziomu. Przy zachowaniu zasady centralizacji zarządzania w szkołach duchownych, znacznie wzmocnione zostały elementy samorządu. Takie zjawiska można interpretować jako ważną innowację w systemie zarządzania.

Zmiany kursu politycznego w Imperium Rosyjskim w latach osiemdziesiątych XIX wieku znalazły swoje odbicie również w nowym Statucie akademii duchownych²³, oraz Statucie seminariów z roku 1884²⁴. Autorzy statutu akademii duchownych zaznaczali, że jego celem było uproszczenie zasad zarządzania akademiami²⁵. Analiza nowych statutów i porównanie z poprzednimi aktami pozwala stwierdzić, że wpływ archiereja eparchialnego na akademie i seminaria znów znacznie się zwiększył. Ponadto w nowych statutach można zauważyć tendencję do znoszenia samorządności i zasady wybieralności. Przejawem tego było wprowadzenie trybu administracyjnego mianowania urzędników i ograniczenie praw kongresów duchowieństwa. W owym czasie wznowiono kontrolę akademii nad seminariami, a seminariów – nad niższymi szkołami duchownymi.

19 stycznia 1885 roku przy Świętobliwym Synodzie została utworzona Rada szkolna do zarządzania cerkiewnymi szkołami parafialnymi i szkołami czytania i pisanania, których ilość szybko rosła w latach 1880-1890. Struktura Rady szkolnej stopniowo stawała się coraz bardziej skomplikowana wraz ze wzrostem liczby szkół podległych oraz ekspansją wpływu Synodu na edukację publiczną²⁶. W eparchiach główną instytucją administracyjną była eparchialna rada szkolna. To ona kierowała organizacją działalności cerkiewnych szkół parafialnych i szkół czytania i pisanania. Sfera działalności eparchialnych rad szkolnych była dość szeroka²⁷. Podobnie jak w poprzednim okresie struktura zarządzania pozostała złożona, hierarchiczna i scentralizowana.

этих училищ), „Церковные ведомости” 1909, № 8, s. 379–381; С. В. Нижнікова, Викладачі епархіальних жіночих училищ України (друга половина XIX – початок XX ст.): колективний портрет, „Історична пам'ять” 2016, вип. 34-35, с. 54.

²³ ПСЗРИ, т. 4, Санкт Петербург 1884, № 2160, s.232–243.

²⁴ ПСЗРИ, т. 4, Санкт Петербург 1884, № 2401, s. 437–455.

²⁵ И. К. Смолич, *История Русской Церкви. 1700-1917 гг.*, Москва 1997 <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439980/>, dostęp: 20.07.17.

²⁶ Е. В. Дворецкий, К. В. Козлов, *Епархиальные училищные советы в системе управления церковными школами в России в конце XIX – начале XX вв.*, „Вестник Брянского государственного университета” <https://cyberleninka.ru/article/n/eparhialnye-uchilischnye-sovety-v-sisteme-upravleniya-tserkovnymi-shkolami-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vv>, dostęp: 15.07.17.

²⁷ *Законы и справочные сведения по начальному народному образованию*, сост. А. С.Пругавин, Санкт Петербург 1898, s. 387.

Rewolucyjne wydarzenia lat 1905-1907 nie ominęły szkół duchownych Imperium Rosyjskiego. Na podstawie doniesień rewizorów Świątobliwy Synod stwierdził, że niezadowolenie wśród uczniów związane było ze zniesieniem samorządu w instytucjach edukacyjnych i zwiększeniem kontroli z góry. W odpowiedzi w 1910 r. zatwierdzono nowy statut akademii duchownych²⁸, a w 1911 r. wprowadzono kilka poprawek do jego przepisów²⁹. Jedną ze zmian w systemie zarządzania stał się rosnący wpływ archireja eparchialnego na szkoły duchowne w danej eparchii. Na przykład biskup mógł skreślić z przedłożonej mu przez radę akademicką listy „niepożądanego” kandydata na dane stanowisko³⁰. Należy podkreślić, że nowe statuty seminariów i szkół duchownych nie zostały zaakceptowane przez Dumę, i dlatego nie nabrały mocy prawnej. W kolejnych latach istotnych zmian w systemie zarządzania nie było. W 1918 r. władze sowieckie zlikwidowały Komitet edukacyjny przy Świątobliwym Synodzie, a los szkół duchownych uległ tragicznym zmianom.

Tak więc od XVIII aż do początku XX wieku w Imperium Rosyjskim stopniowo ukształtował się i ewoluował system zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi. Inicjatorami transformacji i zmian tego systemu zarządzania byli zazwyczaj hierarchowie cerkiewni (biskup wikariusz Jewgienij (Bolchowitinow), metropolita Amwrosij (Podobiedow), metropolita Filaret (Drozdow) i in.), a czasem – urzędnicy (M.O. Protasow i M.M. Speranskij i in.). Przez cały XVIII wiek, pomimo kilku prób stworzenia centralnych organów zarządzania szkołami duchownymi, nadal istniał zdecentralizowany system zarządzania z dużą koncentracją władzy w rękach lokalnych archirejów. Ta sytuacja pozwoliła gdzieś zachować, a czasem nawet rozwinąć lokalne tradycje edukacyjne. W wieku XIX system zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi stopniowo wbudowywano w państwowy system biurokratyczny. W drugim okresie (1808-1839) w Imperium Rosyjskim został stworzony scentralizowany system zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi, na czele którego stała Komisja szkół duchownych przy Synodzie. W następnym okresie (1839-1867) doszło do komplikacji systemu i znacznego wzmocnienia aparatu urzędniczo-biurokratycznego. Na czele systemu został umieszczony Departament edukacji duchownej przy Synodzie, jednocześnie nastąpił wzrost uprawnień i wpływu oberprokuratora Synodu. Od drugiej połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku, na nowym etapie, który rozpoczął się liberalnymi reformami w Imperium Rosyjskim, przy zachowaniu scentralizowanego systemu zarządzania szkołami duchownymi Imperium, zostały wprowadzone ważne elementy samorządności. Natomiast, w okresie od drugiej połowy lat 80-ch XIX w. do roku 1918 system zarządzania duchownymi instytucjami edukacyjnymi nie tylko przeżył dalsze rozgałęzienie i komplikację struktury wszystkich jego segmentów, ale zlikwidowano załóżki samorządu i wzmocniono władzę archirejów. Funkcje archireja w tej sferze miały teraz pewne cechy nadzoru urzędowo-biurokratycznego (a czasem także i policyjnego). Chociaż analityczne oceny, które trafiały do Synodu, świadczyły o świadomości centralnych organów władzy co do rozprzestrzeniania się niezado-

²⁸ ПСЗРИ, т. 30, Санкт Петербург 1910, № 33274, с. 414–431.

²⁹ ПСЗРИ, т. 31, Санкт Петербург 1911, № 35802, с. 961–966.

³⁰ Там же, с. 963.

wolenia w terenie, które spowodowane było zwiększeniem centralizacji i tłumieniem lokalnej inicjatywy, nie podjęto żadnych kroków w celu przywrócenia elementów samorządu.

BIBLIOGRAFIA:

źródła

Духовный регламент, Sankt Petersburg 1721, <http://www.krotov.info/acts/18/1/1721regl.html>, dostęp: 22.07.17.

Законы и справочные сведения по начальному народному образованию, сост. А. С. Пругавин, Sankt Petersburg 1898.

Полное собрание законов Российской империи, собрание первое, t. 30, Sankt Petersburg 1808, № №23122.

Полное собрание законов Российской империи, собрание второе:

- t. 14, Sankt Petersburg 1839, № 12070,

- t. 30, Sankt Petersburg 1839, № 23207,

- t. 42, Sankt Petersburg 1867, № 44570, № 44571, № 44572,

- t. 43, Sankt Petersburg 1868, № 46271,

- t. 44, Sankt Petersburg 1869, № 47154.

Полное собрание законов Российской империи, собрание третье:

t. 4, Sankt Petersburg 1884, № 2160, № 2401,

t. 30, Sankt Petersburg 1910, № 33274,

t. 31, Sankt Petersburg 1911, № 35802.

Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия., Sankt Petersburg 1879. Т. I (1721). № 153 (132).

literatura

Верховский П. В., *Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. К вопросу об отношении церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права. Т. 1.*, Rostów nad Donem 1916.

Вишленкова Е. А., *Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века*, Saratow 2002.

Дворецкий Е. В., Козлов К. В., *Епархиальные училищные советы в системе управления церковными школами в России в конце XIX – начале XX вв.*, „Вестник Брянского государственного университета” <https://cyberleninka.ru/article/n/eparhialnye-uchilischnye-sovety-v-sisteme-upravleniya-tserkovnymi-shkolami-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vv>, dostęp: 15.07.17.

Игнатов В. Г., *История государственного управления в России*, Rostów nad Donem 2010, http://society.polbu.ru/ignatov_gosupr/ch38_i.html, dostęp: 10.08.17.

Кузнецов А., *Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава этих училищ)*, „Церковные ведомости”, 1909, № 8, s. 379–382.

Нижнікова С. В., *Викладачі епархіальних жіночих училищ України (друга половина XIX – початок XX ст.): колективний портрет*, „Історична пам'ять”, 2016, вип. 34-35, s. 52–59.

Посохова Л., *Православные коллегииумы и церковная бюрократия в Российской империи (XVIII – начало XIX в.)*, [w:] *Dzieje biurokracji*, tom V (2013), red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, s. 239–251.

Смолич И. К., *История Русской Церкви. 1700-1917 гг.*, Moskwa 1997 <https://www.sed->

mitza.ru/lib/text/439980/, dostęp: 20.07.17.

Сухова Н. Ю., *История управления духовно-учебными заведениями в России. 1807-1867 гг.*, „Богословский сборник” 2003, № 13., s. 206–236.

Тихомиров П. В., *Каноническое достоинство реформы Петра Великого по церковному управлению*, „Богословский вестник” 1904, Т. 1, № 1, s. 75–106.

Федорук В. Н., *Реформа духовно-учебных заведений при обер-прокуроре Н. А. Протасове*, „Среднерусский вестник общественных наук” 2010, № 2, s. 176–181.

Филарет (Дроздов), *Собрание мнений и отзывов по учебным и церковно-государственным вопросам*, Sankt Petersburg 1885–1888.

Чистович И. А., *Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине XIX в. Комиссия духовных училищ*, Sankt Petersburg 1894.